

Виктория Антраник Ангелова

**ВРЕМЕВА ПЕРСПЕКТИВА И СМИСЪЛ
НА ЖИВОТА В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане
на образователна и научна степен „доктор“**

Област на висше образование:

3. Социални, стопански и правни науки

Професионално направление: ***3.2 Психология***

Докторска програма:

„Педагогическа и възрастова психология“

Научен ръководител: доц. д-р Ирена Иванова Левкова

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита пред преподавателите от катедра „Психология“ към Педагогически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“ на 14.02.2017 г.

Основният текст на дисертационния труд съдържа 183 страници, в които са включени 27 таблици и 37 фигури. Текстът съдържа 14 страници с литературни източници. Приложението е с обем 26 страници.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 30.05.2017 г. от 14:30 часа в 222 заседателна зала на открито заседание пред научно жури в състав: доц. д-р Ирена Левкова, проф. д.п.н. Румен Стаматов, проф. д-р Борис Минчев, доц. д-р Стоил Мавродиев, доц. д-р Йонка Балтаджиева, назначено от ректора на ПУ „Паисий Хилендарски“. Материалите по дисертационния труд са на разположение на заинтересованите лица, в библиотеката на Педагогически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“, бул. „България“ № 236, гр. Пловдив.

Авторефератът е публикуван в сайта за развитие на академичния състав на ПУ „Паисий Хилендарски“ – www.procedures.uni-plovdiv.bg

Автор: Виктория Антраник Ангелова

Заглавие: „Времева перспектива и смисъл на живота в юношеска възраст“

Въведение

Предложеният дисертационен труд е посветен на времевата перспектива и смисъла на живота в юношеска възраст. Тези два конструкта се оказват важни за изграждането на един положителен, стабилен и ориентиран Аз-образ на юношите, които в този период преминават от една в друга институция, а дори и от един в друг период на живота си. В етапа на юношеството операционализацията на тези две понятия е различна от тази в зрелостта. До този момент изследванията, които са провеждани във връзка с психологическите представи за време и смисъла на живота са били предимно в зряла възраст и старостта. Обследването им в юношеска възраст винаги е оставало леко встрани и не толкова дълбоко проучвано. Тук може да се каже, че представите на човек, свързани с абстрактната представа за време, се променят и развиват именно в този възрастов период. Изследванията върху времевата перспектива и смисъла на живота в юношеска възраст очертават рамката на факторите и феномените, които участват в изграждането и развитието им, именно в този възрастов период.

Целта на емпиричното изследване в настоящия дисертационен труд е да се установи спецификата на времевата перспектива и смисъл на живота в юношеска възраст и взаимовръзката между тях. Тази цел беше определена въз основа на всички интересни факти и теории, свързани с психологическото време и смисъла на живота. Това, което ни заинтригува, беше да проверим какви са нивата на времева ориентация и смисъл на живота в юношество – един от най-турболеннтните периоди на психологическо развитие. Целта на дисертационния труд включва очертаване на теоретична и емпирична рамка на особеностите и спецификите на двата конструкта в юношеска възраст.

Дисертационният труд е изграден от две основни части – теоретична и емпирична. В първата част се разгръща теоретичен литературен обзор, свързан с двете понятия. Разгледани са философските корени на двата конструкта, както и основните психологически теории свързани с тях. Представени са фундаменталните експериментални инструменти, създадени за изследване на времевата перспектива и смисъла на живота. Във втората част на дисертационния труд се съдържат задачите, хипотезите, методите и процедурата на провеждане на експеримента. Направена е статистическа обработка на всички събрани данни от проведеното изследване. Всички получени резултати са представени в множество графики и таблици.

В първа глава на дисертационния труд са представени преглед и анализ на съвременни проучвания и теории, свързани с времевата перс-

пектива и смисъла на живота в юношество. Широко са описани двата теоретични конструкта – времева перспектива и смисъл на живота. Описани са основните психологически ориентации във времето, както и основните фактори, влияещи върху времевата ориентация. Направен е обстоен анализ на основните видове потребности за смисъл – защо са необходими и до какви последици води тяхното незадоволяване. Очертани са спецификите на юношеството и развитието на конструктите „психологическо време“ и „смисъл на живота“ през този възрастов период.

Втора глава съдържа организацията на емпиричното изследване с формулирането на цел, предмет, обект, задачи и хипотези на дисертационния труд. Описани са подробно трите въпросника, използвани за целта на емпиричното изследване, както и организацията по провеждане на изследването. Представени са авторовите варианти на трите методики със специфичните им изисквания и условия. Изброени са участниците в изследването с техните демографски данни, както и образователните институции, в които бе проведен експериментът.

Трета глава представя резултатите от проведеното емпирично проучване. Направени са анализи по процедурите за валидизация и адаптация на трите използвани въпросника за български условия. Беше направена специализирана статистическа обработка с различни видове анализи, които да докажат адекватността на методиките. Анализирани са данните от трите въпросника във връзка с поставените независими фактори: пол, клас/курс и пол, ученик/студент. Всички резултати са изложени в множество таблици, графики и дендрограми. Направени са дискусии за проверка на всички хипотези, които бяха поставени в дисертационния труд.

ПЪРВА ГЛАВА

Теоретична постановка на конструктите „времева перспектива“ и „смисъл на живота“

Първа глава представя в две отделно обособени части теоретичните аспекти на понятията времева перспектива и смисъл на живота. Проследени са най-важните структурни елементи на двата конструкта, както като цяло, така и конкретно в юношеска възраст.

1. Определяне на теоретичния конструкт „Време“

На френски език думата *temps* се използва в смисъл на метеорологично време или за последващи атмосферни влияния. На латински думата *tempus*, от която произлиза и думата, също има двойно значение. Санскритският корен на думата означава светлина или горене, това сочи фундаменталната природа на това как хората изживяват ритъма на редуване на ден и нощ. Като цяло думата, корен за време, все още има две значения – конкретно и абстрактно (Fraisie, P., 1963).

В опита да се разбере психологическата същност на човешкия времеви опит и да се обясни как точно понятията за време се появяват в личностното и социално развитие на човека, понятията *времева ориентация* и *времева перспектива* се появяват сравнително скоро в психологическата литература за времето. M. Wallace and A. Rabin разглеждат същността и приложението на *времева перспектива* и *времева ориентация* като равнозначни. И двете понятия обаче, се различават от *времето възприятие*. *Времевата ориентация* и *времевата перспектива* съдържат основни компоненти: дните, седмиците, месеците или годините, докато при *времето възприятие* се бори с относително кратки отрязъци от време (секунди и минути) (Wallace, M., Rabin, A., 1960)

Времевата перспектива е описвана като многомерен, когнитивно-мотивационен конструкт, с ясно изразена неяснота в юношеска възраст (Mello, Z., et. al., 2013). Съществуват твърдения на различни учени относно отношението към минало, настояще и бъдеще. Това отношение варира за всяка отделна личност и именно тази вариация определя човешкото поведение. (Lewin, K., 1942; Mello, Z., et.al., 2013; Zimbardo, P., Boyd, J., 1999, 2008) Времевата перспектива най-често е операционализирана като отношение към всеки отделен времеви период (Worrell, F. C., Mello, Z., Buhl, M., 2011; Zimbardo, P., Boyd., 1999) Zena Mello, основавайки се на съществуващата литература за времето, предполага, че времевата перспектива включва в себе си и компонентите на времева ориентация и на времева релация. Времевата ориентация може да се определи като акцентиране върху едно място от миналото, настоящето

или бъдещето. Това понятие произлиза от теорията на Томас Котъл за доминантността, в която той смята, че определен период от време може да доминира върху начина, по който мисли личността (Cottle, T., 1967).

Времевата релация се отнася до това доколко хората възприемат, че различните времеви периоди са свързани един с друг. Това понятие може да обясни мотивацията, особено ако хората разберат, че миналото допринася за настоящото поведение, а в замяна може да повлияе и на бъдещо такова. Времевата релация е обяснена от Котъл като относителна свързаност между времевите периоди.

Времевата перспектива включва няколко компонента, а именно: *протяжност, ретроспекция, гъстота, кохерентност и насоченост*. „Протяжността, това е дължината на времето, в което мисълта се проектира напред“ (Енциклопедия по психология, 2008, 135). Ретроспекцията, това е проектирането на мисълта назад. Гъстота, броят на събития, за които се мисли в миналото и бъдещето. Кохерентност – степента на организираност на минало, настояще, бъдеще и насоченост – чувството за скоростта на движение към бъдещето.

Филип Зимбардо и Джон Бойд посвещават повече от 30 години на изследвания, свързани с конструкта времева перспектива. Психологическото време се изразява в това каква е нагласата и отношението на хората спрямо техния минал, настоящ и бъдещ опит. Необходими са знания, компетентности, креативност и умения, за да бъде създаден тестови инструмент или експеримент, който да може да разкрие точно, ясно и коректно психологическите представи за време. Тъй като конструктът е достатъчно дълбок, мистичен и абстрактен, е изключително предизвикателство да успеят да се разкрият и опишат всички характеристики на многопластовата му структура. Авторът на „Въпросник за изследване на времевата перспектива“ – Филип Зимбардо, обособява общо 6 категории времева перспектива:

- минала-негативна
- минала-позитивна
- настояща-фаталистична
- настояща-хедонистична
- бъдеща
- бъдеща-трансцендентална.

Според Зимбардо всяка отделна времева перспектива не е свързана пряко с останалите. Всеки един човек притежава уникална комбинация от времеви перспективи. Според въпросника не може да се получи висок резултат само за една от перспективите. Една от тях може да е водеща, но хората са носители по отношение на всичките 5 субскали.

Въпросникът за измерване на времевата перспектива е изграден от 56 айтема, които се разпределят в 5 субскали. Отговарянето на въпросите се осъществява чрез 5-степенна Ликертова скала.

Инструментът за измерване на *трансцендентална бъдеща времева перспектива* е отделен. Той се състои от 10 айтема, които попадат в субскалата трансцендентална времева перспектива. Отговорите отново са чрез 5-степенна скала от Ликертов тип. Този въпросник може да бъде прилаган, както заедно с въпросник за измерване на времевата перспектива, така и отделно от него.

Според Жан Пиаже, докато човек не навърши 13 години, не могат да се схванат изцяло понятията „по-рано“ и „по-късно“ или „дълъг и къс период от време“, без да се правят грешки. Необходимо е абстрактно мислене, за да се обмислят миналото, настоящето и бъдещето, но това помага на човека да се предвижда хипотетично в различни отрязъци от време на неговия живот. Пиаже обяснява времето като логически конструкт, който се състои от ред и продължителност. Той смята, че разбирането за време ще следва същата последователност, каквато следва и когнитивното развитие на човека. В юношеството индивидите са способни да мислят за ред и последователност на минало, настояще и бъдеще, така, както мислят за продължителността на събитията, които се случват в живота.

Работата на Ерик Ериксън относно неговата личностна теория осигурява подкрепа за значимостта на времевата перспектива по време на юношеството. Той обяснява, че формирането на идентичност е централната и най-важна задача, пред която се изправя всеки юноша. Той твърди, че идентичността всъщност представлява интеграция на минало, настояще и бъдеще в едно. Изграждането на идентичност включва в себе си времевата перспектива. Ериксън е знаел, че всеки юноша разбира комплексността на времето и, че повечето юноши са изказвали предпочитания към бъдещето. (Mello, Z. R., Worrell, F. C., 2015)

2. Определяне на теоретичния конструкт „смисъл на живота“

Понятието *смисъл* е използвано по своето най-обикновено и конвенционално значение, така, както се говори за смисъл на дума, на изречение, на история или на събитие. Смисълът не е нещо, което се определя лесно, може би, за да се определи смисъл, трябва да се използва смисъл. Рой Баумайстер дава т. нар. „грубо определение на смисъла, а именно че той е споделен мисловен образ на възможните връзки сред нещата, събитията и взаимоотношенията. По този начин смисълът свързва нещата“ (Baumeister, R., 1991, 15)

G. Recker, E. Peacock и P. Wong, определят смисъла като „човешко съществуване, което има смисъл, ред и последователност, както и цел и стремеж към цел или цели“. (Recker, G., Peacock, E., Wong, P., 1987) Paul Wong продължава да работи върху избистрянето на конструкта и по-късно го определя като „индивидуално конструирана и културно обусловена когнитивна система, която влияе върху изборите, дейностите и целите на

човек. Това дава на всеки човек чувство и усещане за цялост, лична значимост и удовлетворение от собствения живот.“ (Wong, P., 1998)

Определението, което дава Kendall Bronk и колеги за цел в живота, е следното: „стабилно и обобщаващо намерение за постигане на нещо, което е значимо за човека и води до последващи продуктивни ангажменти към аспекти от света, които надхвърлят Аз-а“ (Damon, et. al, 2003; Damon, W., 2008). Това определение включва в себе си три важни аспекта. Първо, целта представлява намерение за прогрес към лична, значима цел (Emmons, R. 1999). Това се явява от своя страна мотивационна сила, която кара човек да се стреми към постигането на дългосрочни цели. Второ, постигането на личен смисъл е свързано с активно отношение към дейността. По този начин хората са готови да вложат време, енергия, ресурси и усилия за постигането на тази цел. Трето, целта включва желанието за принос към света. Казано с други думи, целта представлява мотивация за действие в името на другите или за постигането на по-висша цел. Това разграничава целта от конструкта смисъл. (Steger, M., Oishi, S., Kashdan, T. B., 2009).

„Логос“ е гръцка дума, която означава „смисъл“. Логотерапията или както някои я наричат „Третата виенска школа по психотерапия“ след психоанализата на Зигмунд Фройд и индивидуалната психология на Алфред Адлер, поставя на фокус човека в търсене на смисъл. Според Виктор Франкъл и логотерапията, този стремеж да се намери смисъл в живота, е *„всъщност първична мотивационна сила на човека“*. Този смисъл е уникален и специфичен, и поради това той трябва и може да бъде изпълнен от самия човек. Само тогава ще се постигне значимост, която ще задоволи индивидуалната, собствена воля за смисъл (Франкъл, В., 2013, 131). Трите фундаментални принципа, на чиято основа Франкъл поставя началото на логотерапията са: 1. Свобода на волята; 2. Воля за смисъл и 3. Смисъл на живота. Хората притежават вътрешната мотивация за смисъл. Те са свободни да избират и да живеят живот, изпълнен със смисъл, защото според Франкъл смисълът може да бъде открит при всякакви обстоятелства.

Рой Баумайстер определя четири основни потребности за смисъл на живота. Той смята, че удовлетворяването дори само на една от тези потребности, води до усещане и чувство за смисъл в живота. Тези потребности звучат така: *цел, ценност, ефективност и самоуважение*.

- *Цел – целенасоченост*. Целенасоченост е по-точно понятие от цел. Тя изисква човек да вижда, че действията му са ориентирани към някаква цел. Важното е човек да прилага настоящите си действия в посока към бъдещето. Смисълът позволява на човек да се организира около постигането на целта. Като основна потребност за смисъл, целта включва поне три компонента. *Първо*, появява се предс-

тава за целта или състоянието ѝ бива концептуализирано. *Второ*, настоящите поведенчески възможности са анализирани и оценени според това да допринесат за постигането на тази желана цел или състояние. *Трето*, човек прави избори, за да постигне целта.

- *Ценност – чувство за справедливост*. Тази потребност има две основни изисквания: *първо*, човек трябва да притежава фино чувство за разграничаване на правилно и неправилно и *второ*, той трябва да е наясно, че всяко конкретно действие произтича от конкретни морални стандарти.
- *Ефективност – контрол*. „Ефективност означава да се чувстваш способен и силен“. (Baumeister, R., 1991, 41) Хората са изключително мотивирани когато усещат, че имат контрол върху собствения си свят и курс на живота си. Един сигурен начин за задоволяването на тази потребност е чрез завършването и постигането на много трудни задачи. Присъствието на нотка предизвикателство в задачите, които човек иска да постигне и завърши, не винаги може да допринесе за чувството на ефективност. Чувството за ефективност се усилва и от опита човек да се изправя пред предизвикателства и да постига трудни цели.
- *Самоуважение – социално огледало*. За да се чувства един човек значим, то той трябва да усеща, че е важен и полезен, както за себе си, така и за другите. Важен източник на информация относно нивата на самоуважение е оценката, която човек получава от другите хора за себе си.

Тези основни четири потребности на Баумайстер се различават по своя характер от известната теория за потребностите на Ейбрахам Маслоу. Ако при Маслоу се наблюдава специфичната йерархичност на потребностите, то при Баумайстер няма такава задължителна структура. Не е нужно тези четири потребности да бъдат удовлетворявани в конкретна последователност или удовлетворени всички наведнъж, за да се изживее смисъл на живота. Именно на това набляга Баумайстер, като уточнява, че дори само една удовлетворена потребност може да доведе до изпитване чувство на смисленост и удовлетворение от живота.

Като всяка дихотомна ситуация и тук се наблюдава удовлетворение-неудовлетворение. Ясно са очертани рамките на това какво се случва, ако всички или поне част от тези потребности бъдат удовлетворени. При неудовлетворение на потребностите или липса на ресурси, които да обезпечат задоволяването им, има сериозни негативни последици за личността. Тези последици са изключително близки до т. нар. „екзистенциален вакуум“ на Виктор Франкъл или казано с други думи, чувство на безсмислие и апатия. И двамата автори разглеждат това състояние като изключително тежко,

деструктивно и депресивно. Това е състояние, което може да бъде разглеждано, както като социално, така и като индивидуално проявление. Във всички случаи обаче то е пагубно, както за човека, така и за обществото и именно това заляга в основата на логотерапията – лечение чрез смисъл.

Проучванията, свързани с юношеския смисъл и цел на живота показват, че въпреки неуловимостта на тези концепти, е възможно да бъдат валидно изследвани и не само е възможно, а вече са изследвани. Също така изследванията индикират, че смисълът и целта са важни компоненти за юношеската психология. Доколкото се отнася до резултатите, те потвърждават централността на смисъла и целта в юношеския живот. Те легитимират фокуса, поставен върху целта, като отделен от широката граница на конструкта личен смисъл. Млади хора, които изразяват целта в смисъл на отдаденост на каузи, по-висши от тях самите, показват по-високи степени на религиозност, ясна идентичност и дълбоко чувство на смисъл от тези, които не преживяват цел. Ценността на целта продължава далеч след периода на юношеството – през целия жизнен цикъл. Всичко това предполага, че целта играе позитивна роля в саморазвитието, както и генеративна такава за приноса на личността към обществото.

Юношеството е формиращ период за развитие на чувство за цел. Теориите за идентичност от Ерик Ериксън (Erikson, E., 1968) до Джейн Ловинджър (Loevinger, J., 1976) отбелязват юношеството като периода от развитието в жизнения цикъл, в който хората за първи път посвещават себе си на по-висши ценности и вярвания, които допринасят за целта. Разбира се, това не се случва винаги – някои хора така и не намират нещо, в което да вярват, освен собственото си оцеляване и собствения им успех. От изследователските наблюдения на Ериксън и неговите колеги става ясно, че за младите хора става изключително трудно да изградят мотивационна система по-късно в живота, ако няма на какво да се отдадат, докато растат (Erikson, E., 1968; Marcia, J. E., 1980).

Промяната на ценности влияе силно на обществото като цяло, но най-вече на децата и юношите в западната култура. Лаура Джефрис прави обобщение на днешния модерен и технологичен свят, който заобикаля децата и юношите чрез медиите. Те са затрупани с послания като това, че личният успех се измерва с физическата красота или чрез материални придобивки. Същевременно юношите не получават подобни послания за укрепване на екзистенциалната нужда да преследват собствената си трансцендентност. Става ясно, че това състояние, свързано с нарастващото свободно време, има потенциала да допринесе за разпространението на екзистенциалната фрустрация сред младите (Jeffries, L. 1995).

ВТОРА ГЛАВА

Организация на емпиричното изследване

1. Цел на емпиричното изследване

Целта на емпиричното изследване в настоящия дисертационен труд е да се установи спецификата на времевата перспектива и смисъл на живота в юношеска възраст и взаимовръзката между тях.

Изследването обхваща юноши от единадесети и дванадесети клас в горна степен на средните общообразователни училища и професионални гимназии, както и първи и втори курс студенти от различни висши учебни заведения в страната. Този възрастов период е съществен поради финализирането на една институция – в случая училищната и преминаването в следваща – университета. В този етап се осъществяват повечето психологически ориентации към времето, както и взимането на решения и правене на избор от младите хора.

2. Обект на емпиричното изследване

Обект на изследването е извадка от **650** юноши от единадесети и дванадесети клас в средни общообразователни училища и професионални гимназии, както и студенти от първи и втори курс от различни висши учебни заведения в страната.

Съществува разнообразие и сред направленията, специалностите и професионалната насоченост на различните образователни институции.

Общият брой на коректно попълнените бланки от участниците в експерименталната част е **559**. Общият брой на момчетата е **202**. **66** от тях са студенти – първи и втори курс и **136** ученици в единадесети и дванадесети клас. Общият брой на момичетата, участнички в експеримента е **357**. **219** студентки – първи и втори курс и **138** ученички от единадесети и дванадесети клас на СОУ. Студентите са на възраст от 19 до 22 години, а учениците от 16 до 19 години.

3. Предмет на изследването

- Психологическите представи за време и времева ориентация през юношеството.
- Присъствие и търсене на смисъл на живота в юношеска възраст.
- Съдържание и структура на времевата перспектива и смисъл на живота в юношеска възраст.
- Взаимовръзка и отношение между времева перспектива и смисъл на живота в юношество.

4. Задачи на емпиричното изследване

За постигане целта на емпиричното изследване са поставени следните изследователски задачи:

- I. Валидизиране и адаптация на въпросници за изследване на смисъла на живота и времевата перспектива в юношеска възраст.
- II. Да се установят психологическите представи за време на юношите.
- III. Да се установи присъствие или търсене на смисъл на живота в юношеството.
- IV. Да се изследва връзката между времева перспектива и смисъл на живота.
- V. Да се изследва влиянието на независимия фактор пол върху зависимите променливи времева перспектива и смисъл на живота.
- VI. Да се изследва влиянието на независимия фактор възраст върху зависимите променливи времева перспектива и смисъл на живота.

5. Хипотези на емпиричното изследване

Хипотеза 1: Предполага се, че ще съществуват *полови* различия във времевата ориентация и смисъла на живот в юношество:

- Допуска се, че жените са с по-голяма ориентация към бъдещето, а мъжете към настоящето.
- Допуска се, че жените имат по-високи нива на наличие и/или пълноценен смисъл, а мъжете са с по-ниски.

Хипотеза 2: Предполага се, че ще съществуват *възрастови* различия във времевата ориентация и смисъла на живот в юношество:

- Допуска се, че студентите от първи и втори курс ще бъдат с по-балансирана времева перспектива от учениците от единадесети и дванадесети клас;
- Допуска се, че студентите от първи и втори курс ще демонстрират наличие на пълноценен смислен живот за разлика от учениците;

Хипотеза 3: Предполага се, че съществува пряка взаимовръзка между балансираната времева перспектива и наличие на пълноценен смислен живот:

- Допуска се, че колкото са по-високи нивата на бъдеща времева перспектива, толкова е по-голямо наличието на пълноценен живот.

6. Дизайн на експерименталното изследване

6.1. Етапи на провеждане на изследването:

6.1.1. Първият етап се състоеше в подбора и превода на инструментите, използвани в настоящата разработка. *Въпросник за времева перспектива на Зимбардо (Zimbardo Time Perspective Inventory, 1999), Въпросник за смисъл (цел) на живота – юношеска форма (Life Purpose Questionnaire – Adolescent Population, 1994) и Въпросник за смисъла на живота (Meaning in Life Questionnaire, 2006).* За превода и прилагането

на въпросниците в български условия бяха потърсени авторите им, за позволение. Писмено разрешение бе получено от Робърт Хътцел, професор и преподавател към Института по Логотерапия, Тексас, САЩ. Въпросниците на Майкъл Стегер и Филип Зимбардо са публикувани за свободен достъп в интернет с цялата им принадлежаща литература, описание и статистически данни. Двамата автори предоставят свободно своите въпросници за използването им за научни цели. Единствено условие е след приключване на научната работа на съответния език, да им бъде изпратен преводът с получените статистически данни по валидиране и адаптация за съответната държава. Това се прави с цел попълване и обогатяване на преводите на инструментите им на различни езици, така че да бъдат достъпни и приложими за повече хора по света. Трите инструмента бяха преведени от английски на български език от автора на настоящия дисертационен труд. След това трите въпросника бяха дадени на трима независими професионални преводачи на психологическа литература, за да извършат обратен превод на английски език. След тази процедура бе установено, че съдържателната структура по всички айтеми на трите въпросника е запазена.

6.1.2. Вторият етап се състоеше от процедурите за валидиране и адаптиране на инструментите за български условия сред юноши на възраст от 16 до 22 години, както и установяване на статистически значими разлики по факторите – „пол“, „възраст“, „клас“, „курс“

6.1.3. Третият етап включваше оценка и анализ на получените статистически значими връзки между времевата перспектива и смисъла на живота в юношеска възраст.

6.2. Методика на емпиричното изследване

Настоящото изследване на времевата перспектива и смисъл на живота в юношество бе осъществено чрез три въпросника.

6.2.1. Въпросник за времева перспектива на Зимбардо (Zimbardo Time Perspective Inventory, Phillip Zimbardo & John Boyd, 1999)

Въпросникът за измерване на времевата перспектива е изграден от 56 айтема, които се разпределят в 5 субскáli:

- *Минала негативна*, в която се включва негативната нагласа към миналото и отрицателните спомени от него. Тази субскála показва, че има налични и натрупани негативни преживявания в миналото, което влияе и на настоящото поведение и живот. В тази субскála се включват 10 айтема.
- *Минала позитивна*. Тази времева представа е напълно противоположна на предходната. Тя е индикатор на едно топло, позитивно и пълноценно минало, което ни дава положителните спомени и

емоции, но и принадлежност към това кои сме ние и нашите корени. В тази субска̀ла се включват 9 айтема.

- *Настояща фаталистична субска̀ла*. Тази времева перспектива дава ясни очертания на това, че каквото има да се случва, то ще се случи, без значение какво правим ние. Казано с други думи тази ориентация във времето посочва чувство на безсилие за справяне с ежедневните задачи. В тази субска̀ла се включват 9 айтема.
- *Настояща хедонистична* времева перспектива е търсене на удоволствието. Всичко, което е *тук* и *сега*, има значение. Това, което носи удоволствие, което радва и вълнува, е важно. Няма никакво притеснение за това какви биха били последиците за в бъдеще. В тази субска̀ла се включват 15 айтема.
- *Бъдеща* времева перспектива. Приоритизирането на задачите, решаването им със забавяне на възнаграждението. Да се направи нещо сега, така че да се отблагодари по-късно, е внимание, обрънато към бъдещето. Поставянето на цели, дългосрочни или краткосрочни, е поредната характеристика на тази времева ориентация. В тази субска̀ла се включват 13 айтема.

Отговарянето на въпросите се осъществява чрез 5 степенна Ликертова ска̀ла. 1 и 2 са *Изцяло не вярно*, 3 е *Неопределено*, 4 и 5 са *Напълно вярно*.

6.2.2. Въпросник за смисъл на живота на Майкъл СTEGER (The Meaning in Life Questionnaire, Michael F. Steger, Patricia Fraizer, Shigehiro Oishi, Matthew Kaler, 2006)

Въпросникът за смисъл на живота на Майкъл СTEGER се състои от 10 айтема, които са разпределени в две субска̀ли:

- **Търсене на смисъл** е обвързано с това да посочи колко са мотивирани и ангажирани респондентите да търсят и да задълбочат смисъла на техния живот.
- **Присъствие на смисъл** измерва доколко животът на респондентите е пълен със смисъл.

На всяка субска̀ла отговарят по 5 айтема. Отговорите на въпросите се осъществяват чрез 7-степенна ска̀ла от Ликертов тип. Ска̀лата за отговори варира от 1 – Абсолютно не вярно до 7 – Абсолютно вярно

6.2.3. Въпросник за смисъл на живота – юношеска форма на Робърт ХЪТЦЕЛ (The Life Purpose Questionnaire-R Adolescent Form, Robert R. Hutzell, Willis C. Finck, 1994)

Въпросникът за смисъл на живота на Робърт ХЪТЦЕЛ, ревизирана юношеска версия, се състои от 18 айтема, на които респондентите избират от дихотомна ска̀ла за отговори *Съгласен/Несъгласен*. При експеримента за валидизация на въпросника за български условия бяха обособени

две субскъла – „Пълноценен живот“ и „Безцелен живот“. За субскъла „Пълноценен живот“ се включват 8 айтема, а за субскъла „Безцелен живот“ се включват 10 айтема.

6.3. Организация на емпиричното изследване

Изследването бе проведено 2014 – 2015 година в 2 средни общообразователни училища, 3 професионални гимназии и 4 висши учебни заведения на територията на страната. Данните са събирани в продължение на 8 месеца (10.2014 – 05.2015 г.).

Общ брой участници 650, от които 91 некоректно попълнени бланки. Участниците участваха напълно анонимно в изследването. Учениците, въпреки навършените 16 години, при които не се изисква родителско позволение, попълниха формуляр за съгласие за участие в изследването. От участниците се изискваше да попълнят пол, възраст, учебно заведение, СОУ или гимназия, клас/курс и специалност.

В изследването взеха участие следните училища, професионални гимназии и висши учебни заведения:

- СОУ „Свети Софроний Врачански“ гр. Пловдив
- Професионална гимназия по туризъм „Проф. Д-р Асен Златаров“ гр. Пловдив
- Професионална гимназия по архитектура, строителство и геодезия „Арх. Камен Петков“ гр. Пловдив
- ГПЧЕ „Алеко Константинов“ гр. Правец
- СОУ „Васил Левски“ гр. Карлово
- ПУ „Паисий Хилендарски“ гр. Пловдив
- РУ „Ангел Кънчев“ гр. Русе
- ШУ „Епископ Константин Преславски“ гр. Шумен
- СУ „Свети Климент Охридски“ гр. София

Училищата, гимназиите и ВУЗ-овете участващи в изследването са държавни.

6.4. Процедура

Експерименталната процедура не може да бъде осъществена в средните общообразователни училища и професионални гимназии без изричното позволение от Регионално управление на образованието. След среща с началника на Регионалното управление и презентиране на научните цели на емпиричното изследване, беше получено разрешение за изследване във всички средни общообразователни училища и професионални гимназии на територията на община Пловдив.

Анкетата беше отпечатана на хартиен носител, който съдържаеше и трите въпросника. Това даде възможност за по-ефективното раздаване на

участниците и след това събиране на всички инструменти. Участниците от горен гимназиален курс на училище трябваше да попълнят бланка за съгласие. Чрез нея те се запознаваха с условията за участие в изследването и свободата на избор да се откажат, когато не се чувстват комфортно да отговарят на въпросите. Инструкциите за попълване на въпросниците учениците получаваха от педагогическите съветници на училището или от учителите по психология.

Участниците имаха по 20 – 30 минути за попълване на бланките, след като предварително бяха запознати с инструкциите за попълване. Изследването беше напълно анонимно.

След приключване на попълването бланките бяха събрани, а данните, получени от тях – въведени в таблица. В таблицата бяха попълнени пореден номер на изследвано лице, пол, възраст, ВУЗ или СОУ/ПГ, специалност, курс или клас, както и пореден номер на въпросите от трите въпросника. За всяко едно изследвано лице бяха въведени отговорите, които то е дало на всичките въпроси.

6.5. Методи на статистическа обработка и анализ на емпиричните данни

Данните от изследването бяха обработени със статистическа програма SPSS, Statistica.

За да установим дали структурата на авторовите замисли на методиките съвпада с тази на българските респонденти, беше използван клъстерен и факторен анализ.

С цел да се установи нормалността на разпределението на скалите, беше използван Д-критерия на Колмогоров-Смирнов. С този критерий се провери хипотезата за принадлежността на извадката, тоест дали емпиричното разпределение съответства на предполагаемия модел.

С критерия Алфа на Кронбах се провери вътрешната съгласуваност на характеристиките, описващи даден обект. По този начин се установи доколко методиките, които се прилагат в изследването, се явяват надеждни.

Статистическият метод, с който се установи дали съществува статистическа значима разлика между зависимите и независимите променливи в емпиричното изследване, беше еднофакторният дисперсионен анализ (ANOVA). F-критерият на Фишер, който беше използван при сравнението на дисперсията, послужи за сравнение на няколко средни в изследването. Също така беше приложен и двуфакторен анализ, тъй като са налице и две независими променливи.

Най-накрая беше използван и корелационен анализ с цел да се установи каква е и доколко е силна взаимовръзката между отделните въпросници и субскали за „времева перспектива“ и „смисъл на живот“.

ТРЕТА ГЛАВА

Анализ на резултатите от емпиричното изследване на времева перспектива и смисъл на живота в юношеска възраст.

1. Клъстерен и факторен анализ на въпросник за времева перспектива на Филип Зимбардо (ZTRI, 1999)

След направения клъстерен анализ се потвърди 5-факторната структура на въпросника. Изцяло се запазва авторовата структура на инструмента. Всички 56 айтема се разпределят в 5 основни клъстера, както ги е заложил и Филип Зимбардо. Въпреки, че айтемите са минали през превод от английски на български език, семантичната им структура е запазена в много голяма степен.

Приложеният факторен анализ чрез метода на главните компоненти на варимакс ротация доказва категоричното разпределение на 56-те айтема в 5-факторна структура. С много малки изключения и „вклинили“ се айтеми от една в друга субскала, семантичната структура на въпросника се потвърждава.

2. Психометрични характеристики на въпросника за времева перспектива на Филип Зимбардо (ZTRI, 1999)

Надеждност по Алфа на Кронбах (по всички айтеми)

Алфа на Кронбах (0,79) е висока за всички айтеми от скалата за времева перспектива, което означава, че въпросникът за времева ориентация е с висока надеждност. Надеждността на авторовия въпросник е *(0,83)* (Zimbardo, P., J. Boyd, 1999). Въпреки конкретната адресираност към определена възрастова група и различният език, ясно се вижда, че въпросникът може да се прилага в български условия.

2.1. Психометрични характеристики на въпросника за времева перспектива на Филип Зимбардо и специфичните му субскали (ZTRI, 1999)

Както ясно се вижда в таблица 1, вътрешната съгласуваност на въпросника за времева перспектива на Зимбардо е доста висока. По всички субскали и по отделните такива критерият алфа на Кронбах запазва стойности доста над средните. При минала-позитивна времева перспектива се наблюдава алфа на Кронбах 0.52, която е доста по-ниска от тази при оригиналния авторов вариант. Това може да се дължи на по-малкия брой айтеми – 9, които принадлежат към тази конкретна субскала. Айтем 49 е препоръчително да се премахне, поради ниското си факторно тегло. Този айтем се тълкува различно в семантично отношение от респондентите и това ощетява субскалата с още един айтем. Така в тази субскала остават 8 айтема.

Таблица 1. Критерий Алфа на Кронбах на въпросник за времева перспектива на Филип Зимбардо. Коефициенти по всички субскали по авторов вариант и коефициенти получени в български условия.

Критерий Алфа на Кронбах на въпросник за времева перспектива на Филип Зимбардо/ ZTPI, 1999							
	Авторов вариант			Български вариант			
Всички субскали	$\alpha = .83$			$\alpha = .79$			
Минала негативна	$\alpha = .82$			$\alpha = .79$			
Минала позитивна	$\alpha = .80$			$\alpha = .52$			
Настояща хедонистична	$\alpha = .79$			$\alpha = .78$			
Настояща фаталистична	$\alpha = .74$			$\alpha = .61$			
Бъдеща	$\alpha = .77$			$\alpha = .70$			

3. Клъстерен и факторен анализ на въпросник за смисъл (цел) в живота на Робърт Хътцел (LPQ-AF, 1994)

След направения клъстерен анализ на въпросника за смисъл (цел) в живота – юношеска форма на Робърт Хътцел, се установи, че всички 18 айтема категорично се разпределят в два клъстера, противоположни по знак. В авторския вариант на въпросника е заложена една цяла скала, а именно смисъл или цел на живота. Авторът не обособява субскали, отговарящи на дихотомния характер на въпросите. Именно поради тази причина ние решихме да обособим две отделни субскали, измерващи наличието на пълноценен живот и наличието на безсмислие в живота.

Факторният анализ, направен чрез главните компоненти с варимакс ротация, също потвърди разпределението на 18-те айтема по два фактора. Разпределението е изключително равномерно в зададените две субскали.

4. Психометрични характеристики на въпросник за смисъл (цел) на живота – юношеска форма на Робърт Хътцел

Алфа на Кронбах (**0, 06**) е почти близка до нула!!!

Ако се запази първоначалната авторова структура на въпросника, вътрешната съгласуваност ще бъде изключително ниска и ненадеждна за прилагане на въпросника за български условия.

Алфа на Кронбах (**0, 81**) е много висока, ако се обърнат айтемите от субскала „Безцелен живот“ и се обособят две отделни дихотомни субскали.

Субскала „Пълноценен живот“ – $\alpha = .66$

Субскала „Безцелен живот“ – $\alpha = .71$

5. Клъстерен и факторен анализ на въпросник за смисъл на живота на Майкъл Стегер (MLQ, 2006)

Направеният клъстерен анализ потвърди 2-факторната структура на въпросника, която са заложили авторите. Те предлагат две субскали – „Търсене на смисъл“ и „Наличие на смисъл“. Двата клъстера се доказват в нашия случай, с едно малко изключение, а именно айтем 9. Той се

обособява в отделно разклонение. Всички останали 9 айтема се разпределят семантично в двата клъстерни клона.

Факторният анализ потвърди резултатите, получени от клъстерния. Чрез метода на главните компоненти с варимакс ротация, 9 айтема се разпределиха в оригинално заложената авторова двуфакторна структура. Отново само айтем 9 прави впечатление, с това, че се измества в края на фактор 2 и има ниско, отрицателно факторно тегло.

6. Психометрични характеристики на въпросника за смисъл на живота на Майкъл Стегер

Надеждност по Алфа на Кронбах (по всички айтеми)

Алфа на Кронбах (0,64) е по средата, което означава, че цялата скала на въпросник за смисъл на живота е със средна надеждност. Оригиналният въпросник е с коефициент на вътрешна валидност (0,80).

6.1. Психометрични характеристики на въпросника за смисъл на живота на Майкъл Стегер и специфичните му субскали

Субскала „Наличие на смисъл“

Алфа на Кронбах (0,33) е под средната, което означава, че субскала „Наличие на смисъл“ е с ниска надеждност. След като Алфа на Кронбах бе проверена без 9 айтем, стойността ѝ се увеличи с 0,36 и се получи Алфа на Кронбах (0,69) по субскала „Наличие на смисъл“. В тази скала е препоръчително да останат айтемите 1, 4, 5 и 6. Авторовите стойности за тази скала са $\alpha = ,86$

Субскала „Търсене на смисъл“

Алфа на Кронбах по всички айтеми на субскала „Търсене на смисъл“ е висока (0,78), което означава, че тази субскала е с висока надеждност. Авторовите стойности за тази субскала са (0,87), което е с 0,09 по-високо от нашите стойности.

7. Анализи на резултатите от емпиричните изследвания

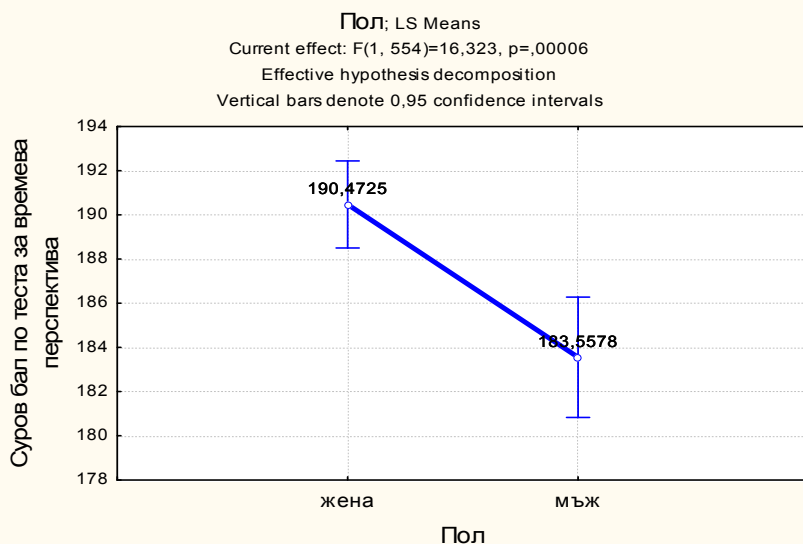
Анализите на първичните данни са направени в съответствие с два дизайна на факторен смесен междугрупов и вътрешногрупов план. Първият дизайн е от типа 2x2 с независимите фактори ПОЛ с две равнища: жена, мъж и УЧЕНИК/СТУДЕНТ с две равнища: ученик, студент. Вторият дизайн е от типа 2x4 с независимите фактори ПОЛ с две равнища: жена, мъж и КЛАС/КУРС с четири равнища: 11 клас, 12 клас, първи курс, втори курс.

7.1. Анализ на резултатите получени чрез въпросника за времева перспектива на Зимбардо и специфичните му субскали като зависими променливи

Въз основа на резултатите от дисперсионния анализ трябва да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на независимия фактор пол върху зависимата променлива.

Приемаме алтернативната хипотеза, че влиянието на независимия фактор ПОЛ върху суровия бал по теста за времева перспектива е статистически значимо ($F = 16,32$; $p < 0,00006$). На *фиг. 1* се вижда, че момичетата имат по-висок суров бал в сравнение с момчетата (190,47 срещу 183,56 съответно). Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,03$). Става ясно от *фиг. 1*, че жените имат по-добра времева ориентация и перспектива спрямо мъжете. Жените очевидно владеят по-добре петте типа психологическо време, за което говори Зимбардо. Това може да се дължи на по-добрия времеви мениджмънт на жените или те просто по-добре се ориентират и рамкират различните типове времева перспектива.

А. Първи дизайн с независимия фактор ПОЛ и УЧЕНИК/СТУДЕНТ

Фигура 1. Влияние на независимия фактор ПОЛ върху суровия бал по „въпросник за времева перспектива на Зимбардо“ като зависима променлива

От получените резултати от дисперсионния анализ трябва да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на независимия фактор ученик/студент върху зависимата променлива. Приемаме алтернативната хипотеза, че влиянието на независимия фактор УЧЕНИК/СТУДЕНТ върху суровия бал по теста за времева перспектива е статистически значимо ($F = 5,73$; $p < 0,01$). Студентите имат по-висок бал в сравнение с учениците (189,06 срещу 184,97 съответно). Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,01$).

Влиянието на взаимодействието между двата фактора върху зависимата променлива не е статистически незначимо.

На *фиг. 2* се наблюдава по-високото ниво на времева перспектива у студентите, отколкото у учениците. Това може да се дължи на различния статус, който имат респондентите. Ученическите години са свързани с по-малко и по-несериозни отговорности, училищната структура и организация е вече добре позната на учениците от горен курс и не се изисква специално познание и умение за разпределяне на времето и определяне на важни приоритети. Студентите, от друга страна, вече са по-независими. Трябва сами да разпределят ангажиментите и най-важното – започват да се изправят пред важни и отговорни въпроси за бъдещето, за реализацията и живота, което предполага по-високи нива на времева компетентност.

А. Първи дизайн с независимия фактор ПОЛ и УЧЕНИК/СТУДЕНТ

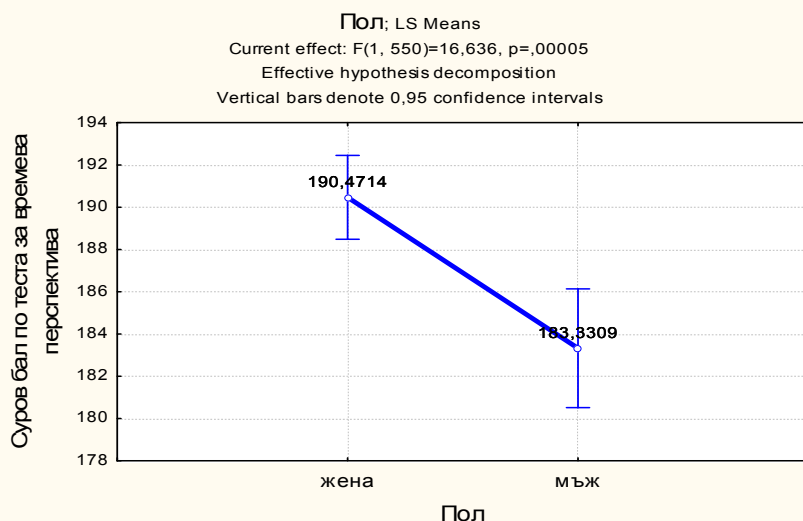
Фигура 2. Влияние на независимия фактор УЧЕНИК/СТУДЕНТ върху суровия бал по „въпросник за времева перспектива на Зимбардо“ като зависима променлива.

Резултатите от дисперсионния анализ ни дават право да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на независимия фактор пол върху зависимата променлива и при втория дизайн. Приемаме алтернативната хипотеза, че влиянието на независимия фактор ПОЛ върху суровия бал по теста за времева перспектива е статистически значимо ($F = 16,64$; $p < 0,00005$). Жените имат по-висок суров бал в сравнение с мъжете

(190,47 срещу 183,33 съответно). Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,03$). По втория дизайн с независими фактори ПОЛ и КЛАС/КУРС се потвърди, че жените имат по-високи стойности на времева перспектива спрямо мъжете.

Влиянието на фактора КЛАС/КУРС и взаимодействието между два фактора върху зависимата променлива не е статистически незначимо.

Б. Втори дизайн с независими фактори ПОЛ и КЛАС/КУРС

Фигура 3. Влияние на независимия фактор ПОЛ върху суровия бал по „въпросник за времева перспектива на Зимбардо“ като зависима променлива

Резултати по двата заложен дизайн за влияние на независимите фактори върху зависимите променливи по специфичните субскъли от въпросника за времева перспектива на Зимбардо.

По субскъла **настояща хедонистична времева перспектива** и по двата заложен дизайн, **А** и **Б**, не бяха открити статистически значими влияния на независимите фактори върху зависимата променлива.

По субскъла **минала негативна времева перспектива** не бяха констатирани статистически значими влияния на независимите фактори ПОЛ и КЛАС/КУРС, както и ПОЛ, УЧЕНИК/СТУДЕНТ, върху зависимите променливи.

По субскъла **минала позитивна времева перспектива** не бяха установени статистически значими влияния на независимите фактори по двата заложен дизайн А и Б върху зависимите променливи.

Анализ на резултатите по субскъла бъдеща времева перспектива

Данните по субскъла *бъдеща времева перспектива* показаха, че мъжете и учениците са по-ориентирани към бъдещето от жените и студентите. Ние предполагахме, че жените ще имат по-високи резултати по *бъдеща времева перспектива* спрямо мъжете, но тази хипотеза не се потвърди. Също така предполагахме, че студентите ще бъдат с по-високи нива на бъдеща ориентация от учениците, но и тази подхипотеза не се потвърди. Може да се обобщи, че мъжете са по-склонни да си поставят цели, които да постигат занапред. Те биха отлагали получаването на възнаграждение или награда веднага за по-висши и по-далечни цели и стремежи.

Анализ на резултатите по субскъла настояща фаталистична времева перспектива

По субскъла *настояща фаталистична времева перспектива* жените имат по-високи резултати от мъжете. Жените се чувстват по-безполезни и смятат, че каквото и да предприемат, то няма да има никакво влияние и отношение към случващото се. Студентите също са по-фаталистично настроени от учениците. Фаталистичното отношение към живота, а и към времето, може да бъде доста притеснително. Тази нагласа води до депресия, липса на лична ефективност и чувство на безпокойство. От проведеното изследване се вижда ясно, че жените са по-склонни към тази нагласа.

7.1.1. Обобщение на резултатите получени от изследването чрез въпросника за времева перспектива на Зимбардо

След анализа на получените резултати се оказа, че мъжете са носители на „балансирана времева перспектива“, т.е. те имат високи стойности по трите стълба, изграждащи тази времева перспектива, а именно, „минала позитивна времева перспектива“, „настояща хедонистична времева перспектива“ и „бъдеща времева перспектива“. По първите две субскъли нашите респонденти имат близки резултати, но по *бъдеща времева ориентация* мъжете имат по-високи резултати. Учениците също се оказват носители на „балансирана времева перспектива“.

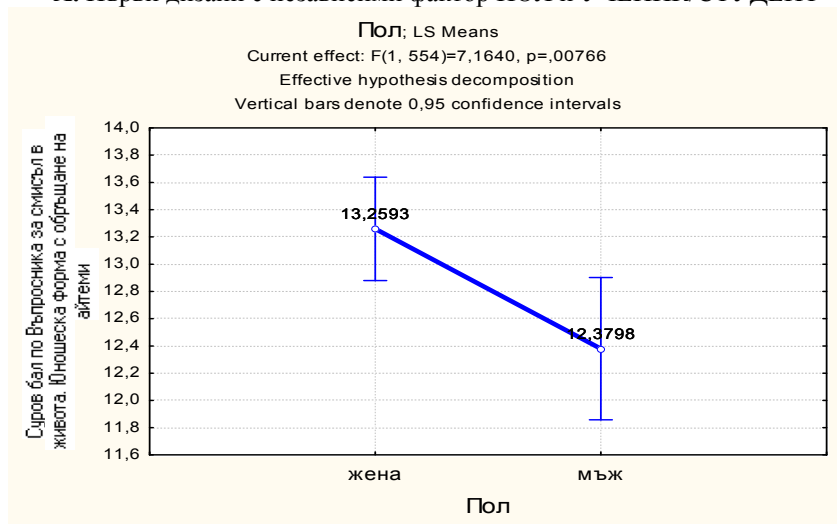
7.2. Анализ на резултатите получени от изследване чрез въпросника за смисъл (цел) на живота – юношеска форма на Робърт Хътцел и специфичните му субскъли като зависими променливи

След получените резултати от дисперсионния анализ можем да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на независимия фактор ПОЛ върху зависимата променлива. Приемаме алтернативната хипотеза, че влиянието на независимия фактор ПОЛ върху суровия бал по цялата скала от въпросника на Робърт Хътцел за смисъла в живота – юно-

шеска форма с обръщане на айтемите от субска̀ла „безцелен живот“, като зависима променлива по първия дизайн, е статистически значимо ($F = 7,16$; $p < 0,008$). Както се вижда на *фиг. 4*, жените имат средно по-висок суров бал по тази субска̀ла в сравнение с мъжете (13,25 срещу 12,38 съответно). Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,02$).

Влиянието на фактор УЧЕНИК/СТУДЕНТ и взаимодействието между двата фактора е статистически незначимо.

А. Първи дизайн с независими фактор ПОЛ и УЧЕНИК/СТУДЕНТ

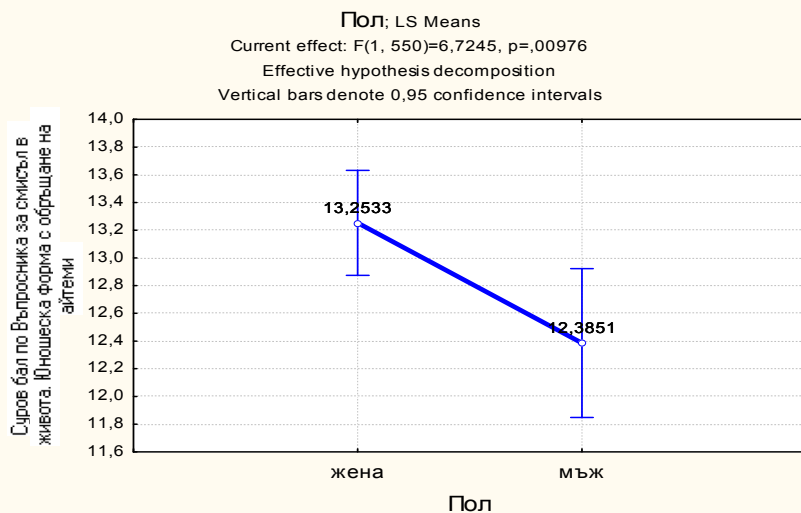

Фигура 4. Влияние на независимия фактор ПОЛ върху суровия бал по цялата ска̀ла на „въпросник за смисъл (цел) на живота в юношество“ на Робърт Хътцел, с обръщане на айтемите по субска̀ла „безцелен живот“ като зависима променлива

Въз основа на резултатите от дисперсионния анализ трябва да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на независимия фактор ПОЛ върху зависимата променлива и по втория дизайн. Приемаме алтернативната хипотеза, че влиянието на независимия фактор пол върху суровия бал по цялата ска̀ла от въпросника на Робърт Хътцел за смисъл в живота – юношеска форма с обръщане на айтемите от субска̀ла „Безцелен живот“, като зависима променлива по първия дизайн, е статистически значимо ($F = 6,72$; $p < 0,01$). Както се вижда на *фиг. 5*, жените имат средно по-висок суров бал по тази субска̀ла в сравнение с мъжете (13,25 срещу 12,38 съответно). Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,02$).

Влиянието на фактор КЛАС/КУРС и взаимодействието между двата фактора е статистически незначимо.

Б. Втори дизайн с независими фактори ПОЛ и КЛАС/КУРС

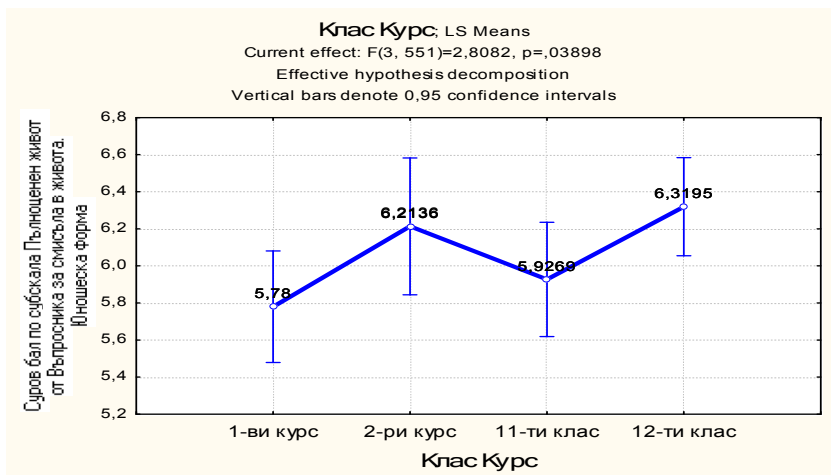
Фигура 5. Влияние на независимия фактор ПОЛ върху суровия бал по цялата скала от „въпросник за смисъл (цел) на живота в юношество“ на Робърт Хътцел, с обръщане на айтемите от субскала „безцелен живот“ като зависима променлива

Ясно се вижда, че и при двата приложени дизайна с независимите фактори жените получават по-високи резултати по цялата скала с обръщане на айтемите от субскала „безцелен живот“.

Анализ на резултатите по субскала пълноценен живот

По двата приложени дизайна за влияние на независимите фактори ПОЛ и КЛАС/КУРС, както и ПОЛ, УЧЕНИК/СТУДЕНТ върху зависимите променливи, се оказа, че жените са с по-високи резултати от мъжете.

От получените резултати от дисперсионния анализ трябва да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на независимия фактор КЛАС/КУРС върху зависимата променлива. Приемаме алтернативната хипотеза, че влиянието на независимия фактор КЛАС/КУРС върху суровия бал по субскала „пълноценен живот“ от „въпросник за смисъл (цел) на живота в юношество“ на Робърт Хътцел по втория дизайн, е статистически значимо ($F = 2,81$; $p < 0,04$). Както се вижда на *фиг. 6*, средно най-висок суров бал по тази субскала имат учениците в 12 клас (6,32), след това студентите от 2-ри курс (6,21), учениците в 11-ти клас (5,92) и най-нисък е суровия бал на студентите в 1-ви курс (5,78). Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,01$).

Фигура 6. Влияние на независимия фактор КЛАС/КУРС върху суровия бал по субскала „Пълноценен живот“ от „въпросник за смисъл (цел) на живота в юношество“ на Робърт Хътцел като зависима променлива.

Анализ на резултатите по субскала безцелен живот

А. Първи дизайн с независими фактори ПОЛ и УЧЕНИК/СТУДЕНТ
 Влиянието на факторите ПОЛ и УЧЕНИК/СТУДЕНТ, както и на взаимодействието между двата фактора върху тази зависима променлива, е **статистически незначимо** по първия дизайн.

Б. Втори дизайн с независими фактори ПОЛ и КЛАС/КУРС
 Влиянието на факторите ПОЛ и КЛАС/КУРС, както и на взаимодействието между двата фактора върху тази зависима променлива, е **статистически незначимо** и по втория дизайн.

7.2.1. Обобщение на резултатите получени от изследването чрез въпросника за смисъл (цел) на живота-юношеска форма на Робърт Хътцел

Резултатите, които се получиха след анализа на специфичните субскали като зависими променливи, бяха повече от ясни, че *жените* са с по-високи нива на смисъл по цялата скала, също така и те дават по-високи резултати по субскала „пълноценен живот“ от *мъжете*. По двата приложени дизайна за влияние на независими фактори върху зависимите променливи, втората подхипотеза, а именно, че жените са с по-високи нива на присъствие и/или пълноценен смисъл на живота, се потвърждава.

Анализираните данни от влиянието на независимия фактор КЛАС/КУРС върху субскалата „пълноценен живот“ като зависима променлива, ни посочиха, че студентите второкурсници и учениците от 12-

ти клас са със значително по-високи нива на „пълноценен живот“. Оказва се, че с най-високи нива на смисъл са учениците от 12-ти клас, а след тях се подреждат студентите второкурсници.

По субскåла „безцелен живот“ не бяха установени статистически значими влияния на независимите фактори върху зависимата променлива.

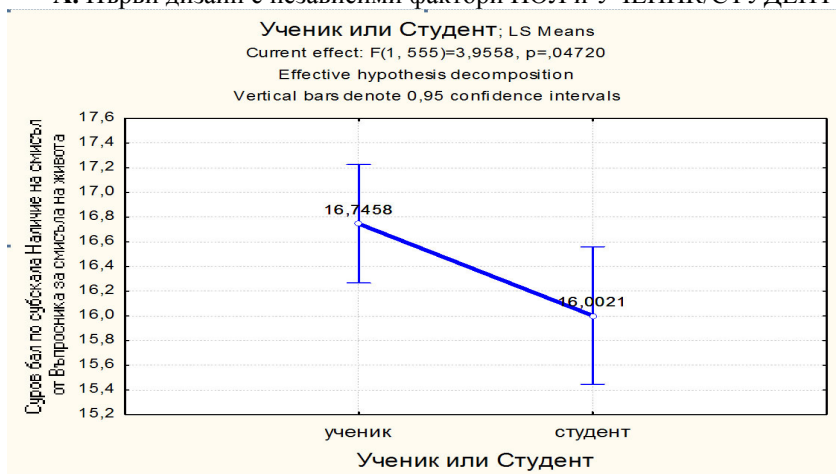
7.3. Анализ на резултатите получени чрез въпросника за смисъл на живота на Майкъл Стегер и специфичните му субскåли като зависими променливи

По двата заложиени дизайна **А** и **Б** на експеримента по цялата скåла на „въпросник за смисъла на живота“ на Майкъл Стегер като зависима променлива, не бяха установени статистически значими влияния между независимите фактори ПОЛ, УЧЕНИК/СТУДЕНТ и ПОЛ, КЛАС/КУРС и зависимата променлива „смисъл на живота“

Анализ на резултатите по субскåла „Наличие на смисъл“

Въз основа на получените резултати от дисперсионния анализ трябва да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на независимия фактор УЧЕНИК/СТУДЕНТ върху зависимата променлива. Приемаме алтернативната хипотеза, че влиянието на независимия фактор УЧЕНИК/СТУДЕНТ върху суровия бал по субскåла „Наличие на смисъл“ е статистически значимо ($F = 5,64$; $p < 0,01$). Както се вижда на *фиг. 7*, учениците имат средно по-висок суров бал по тази субскåла в сравнение със студентите (16,74 срещу 16,0 съответно). Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,01$).

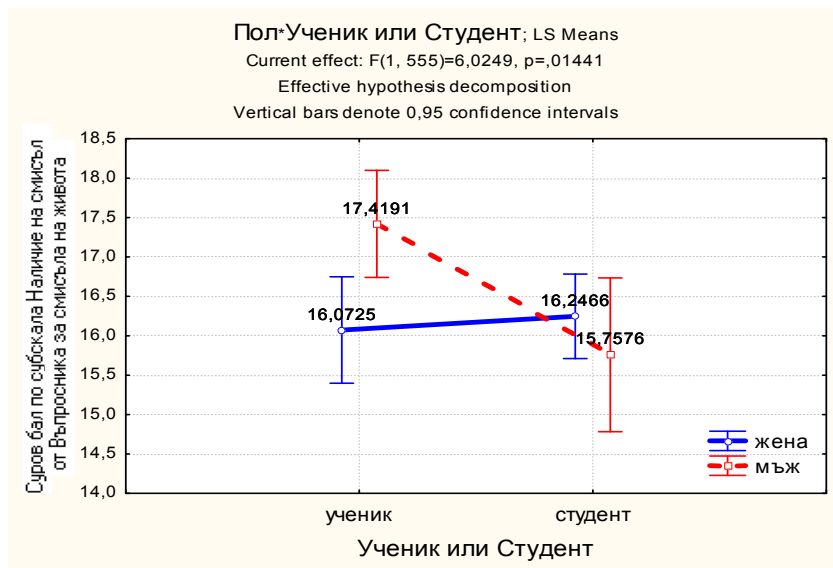
А. Първи дизайн с независими фактори ПОЛ и УЧЕНИК/СТУДЕНТ

Фигура 7. Влияние на независимия фактор УЧЕНИК/СТУДЕНТ върху суровия бал по субскåла „Наличие на смисъл“ като зависима променлива

На *фиг. 8* се вижда, че момчетата-ученици имат по-висок суров бал от момичетата-ученици (17,41 срещу 16,1 съответно), докато при студентите е обратно – жените имат по-висок бал в сравнение с мъжете (16,24 срещу 15,76 съответно). Тъкмо в това се изразява взаимодействието между двата фактора. Силата на ефекта е малка ($\eta^2 = 0,01$).

Влиянието на фактор ПОЛ е статистически незначимо.

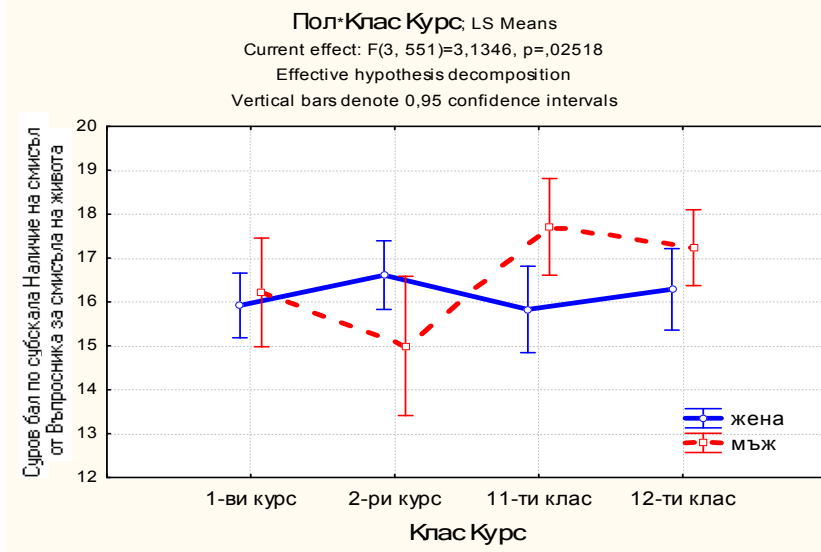

Фигура 8. Влияние на взаимодействието между факторите УЧЕНИК/СТУДЕНТ и ПОЛ върху суровия бал по субскала „Наличие на смисъл“ като зависима променлива

Не е статистически значимо нито влиянието на фактор ПОЛ, нито влиянието на фактор КЛАС/КУРС върху зависимата променлива суров бал по субскала „наличие на смисъл“.

Влиянието на взаимодействието между факторите ПОЛ и КЛАС/КУРС върху суровия бал по субскала „наличие на смисъл“ обаче е статистически значимо ($F = 3,13$; $p < 0,02$). Това се дължи най-вече на разликите между средните на мъжете и жените в 11-ти клас и 2-ри курс. Както се вижда на *фиг. 9*, в 11 клас мъжете имат по-висок суров бал от жените, докато във 2-ри курс е обратното – жените имат по-висок суров бал по тази субскала.

Б. Втори дизайн с независими фактори ПОЛ и КЛАС/КУРС

Фигура 9. Влияние на взаимодействието между факторите УЧЕНИК/СТУДЕНТ и ПОЛ върху суровия бал по субскала „Наличие на смисъл“ като зависима променлива

Анализ на резултатите по субскала „Търсене на смисъл“

По тази субскала *не* бяха констатирани статистически значими като влияние по нито един от двата заложиени дизайна.

7.3.1. Обобщение на резултатите, получени от изследването чрез въпросника за смисъл на живота на Майкъл Стегер

По субскала „наличие на смисъл“ учениците имат по-високи резултати от студентите. Интересно явление е, че момчетата ученици са с най-високи нива на „наличие на смисъл“, на фона на всички други независими фактори. Те изпреварват по стойности дори и студентите.

Очевидно, че за момчетата ученици от 11 клас смисълът е нещо, което изпълва ежедневните им занимания, срещи, контакти и начин на живот. Може би те влагат силен смисъл дори в дребните и зловодневни задачи и ангажименти.

С повишаване на възрастта се забелязва спад в присъствието на смисъл.

По субскала „търсене на смисъл“ *не* бяха констатирани статистически значими влияния на независимите фактори ПОЛ, УЧЕНИК/СТУДЕНТ и ПОЛ, КЛАС/КУРС по зависимата променлива. Тук вероятното обясне-

ние, което може да се даде, са близките стойности, които са се получили по тази субскала. Най-вероятно „търсенето на смисъл“ присъства в еднакви параметри в контингента участници, които участват в нашето емпирично изследване.

8. Корелационен анализ на „въпросник за времева перспектива на Зимбардо“, „въпросник за смисъл (цел) на живота – юношеска форма“ – Робърт Хътцел и „въпросник за смисъл на живота“ – Майкъл Стегер

Таблица 2. Корелационна матрица за трите въпросника

Correlations (DataVictoria) Marked correlations are significant at $p < .05000$ N=557 (Casewise deletion of missing data)

	Means	Std.Dev.	Суров бал по теста за времева перспектива	Суров бал по цялата скала на Въпросника за смисъла на живота	Суров бал по Въпросника за смисъла в живота. Юношеска форма	Суров бал по Въпросника за смисъл в живота. Юношеска форма с обръщане на айтеми
Суров бал по теста за времева перспектива	187,7343	18,95150	1,000000	0,188406	0,158455	-0,047766
Суров бал по цялата скала на Въпросника за смисъла на живота	42,2801	7,37416	0,188406	1,000000	0,084902	-0,283162
Суров бал по Въпросника за смисъла в живота. Юношеска форма	9,3142	1,79829	0,158455	0,084902	1,000000	-0,338135
Суров бал по Въпросника за смисъл в живота. Юношеска форма с обръщане на айтеми	13,0197	3,56259	-0,047766	-0,283162	-0,338135	1,000000

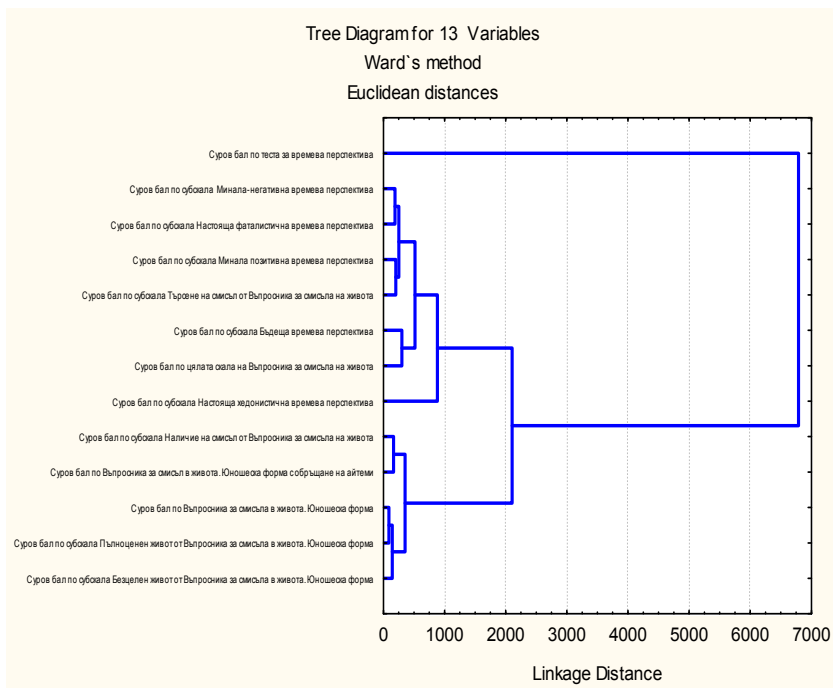
На *таблица 2* са представени корелационните връзки между трите въпросника, използвани за целта на нашето експериментално изследване. Въпросникът на Робърт Хътцел е представен два пъти в корелационната матрица – веднъж по авторов вариант, без обръщане на айтеми по субскала „безцелен живот“ и без обособени субскали, и още веднъж – с обособени субскали и обръщане на айтемите по субскала „безцелен живот“. От корелационната матрица става ясно, че има статистически значими коефициенти. Те са оцветени в червено, за да е по-лесна интерпретацията на резултатите. Въпреки това, обаче, тези коефициенти са толкова малки, че не можем да приемем, че има връзка между отделните двойки въпросници. Вижда се ясно, че „въпросникът за времева перспектива на Зимбардо“ няма статистически значима корелационна връзка

с двата въпросника, свързани със смисъла на живота. Единствените малко по-големи коефициенти са $(-0,338135)$ и $(-0,283162)$, и те се отнасят за двата въпросника, свързани със смисъла на живота. По-високият коефициент е на връзката, която се създава между двете форми на „въпросника за смисъл (цел) на живота в юношество“ на Робърт Хътцел, т.е. по авторов замисъл без обръщане на айтеми по субскåла „безцелен живот“ и без обособени субскåли, и варианта с обръщането на айтеми по субскåла „безцелен живот“ и обособени две субскåли – „безцелен живот“ и „пълноценен живот“. Това е логическа корелационна връзка, защото става въпрос за въпросник със заложен единкви айтеми. По-високият коефициент на корелация е между двата въпросника за смисъл, на Майкъл Стегер и на Робърт Хътцел. Това също е логическа корелация поради факта, че двата въпросника изследват един и същи конструкт, с тази разлика, че въпросникът на Робърт Хътцел е предназначен изрично за юношеска възраст. Дотук казаното ни дава право да твърдим, че не съществуват големи статистически значими корелационни коефициенти между трите въпросника, които сме приложили за целта на дисертационния труд.

Прилагаме дендрограмата, получена по Евклидовата метрика, защото по-ясно разкрива семантичната структура на отделните скåли и субскåли.

На дендрограмата на *фиг. 10* се вижда, че „въпросникът за времева перспектива на Зимбардо“ се обособява в отделно разклонение. В това разклонение попадат „въпросник за смисъл на живота“ на Майкъл Стегер и субскåла „търсене на смисъл“ от същия въпросник. Това само доказва близката семантична структура на айтемите от двата въпросника. Субскåла „наличие на смисъл“ от „въпросник за смисъл на живота“ на Майкъл Стегер и „въпросник за смисъл (цел) на живота в юношество“ на Робърт Хътцел обособяват отделно клъстерно клонче, което също е силно доказателство за близката семантична структура на айтемите от тези скåли и субскåли. Ясно се забелязва и далечната семантична връзка между „въпросник за времева перспектива на Зимбардо“ и неговите субскåли и „въпросник за смисъл (цел) на живота в юношество“ на Робърт Хътцел.

След направения корелационен анализ и дендрограмата, представяща семантичната структура на скåлите и субскåлите по трите въпросника, можем да обобщим, че няма сериозна статистически значима корелационна връзка между отделните двойки въпросници и специфичните им субскåли.

Фигура 10. Дендрограма Евклидова метрика по ска̀ли и субска̀ли
на трите въпросника

Изводи и обобщения

Анализите на резултатите от проведеното експериментално проучване дават основание да бъдат изведени следните изводи и обобщения: Жените и студентите демонстрираха по-високи нива на времева перспектива по цялата скала. Влиянието на независимите фактори пол и възраст, както и взаимодействието между тях, се оказа статистически незначимо по субскалите *„настояща хедонистична времева перспектива“* и *„минала негативна времева ориентация“*. По субскала *„бъдеща времева перспектива“* за първи дизайн жените са дали по-високи нива от мъжете, както и учениците са по-бъдеще ориентирани от студентите. По втория дизайн обаче нещата се променят. Независимият фактор пол влияе по-драстично при втория дизайн и се оказва, че мъжете получават по-високи нива на *„бъдеща времева ориентация“*. Проведеното изследване показва, че българските юноши са с малки изключения, носители на балансирана времева перспектива, т.е. има получени данни за *„минала позитивна времева перспектива“*, *„настояща хедонистична“* и *„бъдеща ориентация“*. Въпреки, че за субскалите *„минала позитивна“*, *„настояща хедонистична“* независимите фактори пол, ученик/студент и пол, клас/курс нямат статистически значими влияния, може да се каже, че всички респонденти, участвали в изследването, са носители на тези ориентации за времето.

Учениците демонстрират по-високи нива на *„наличие на смисъл“* от студентите. Мъжете също имат по-високи нива по тази субскала от жените. Това може да се тълкува като способност на мъжете да изпълват със смисъл всичко, което правят, дори и дребните, малки задачи и ангажменти. Определено те не са завладяни от идеята за търсене на смисъла с главно „С“. Яснотата, че всичко, което правят, е значимо, води и до по-високи показатели на наличие на смисъл. Въпреки предположението, че в ученическа възраст ще има повече *„търсене на смисъл“*, се оказва, че това търсене не е статистически значим приоритет нито за мъже/жени, нито за ученици/студенти. Резултатите, които се получиха чрез въпросника за смисъл (цел) в живота-юношеска версия на Робърт Хътцел показаха, че жените са с по-високи нива на *„пълноценен живот“*. И двата дизайна потвърдиха данни с по-високи нива за жените. 12-ти клас ученици смятат, че животът им е пълноценен и това контрастира на фона на всички останали получени данни. След внимателния анализ се оказва, че учениците са с по-високо присъствие на смисъл и пълноценен живот.

Първата хипотеза се потвърждава частично.

В изследваната извадка с „въпросник за времева перспектива на Зимбардо“ мъжете показаха по-високи стойности на *„бъдеща времева*

ориентация“ спрямо жените. Това не потвърждава предположението, че жените ще имат по-високи резултати по тази субскала от въпросника за времева перспектива.

При изследването с двата въпросника за смисъл на живота на Робърт Хътцел и Майкъл Стегер се оказва, че жените реално имат по-високи стойности по субскалите *„наличие на смисъл“* от *„въпросник за смисъл на живота“* на Майкъл Стегер и субскалата *„пълноценен живот“* от *„въпросник за смисъл (цел) на живота в юношество“* на Робърт Хътцел. Това потвърждава втората част на първата хипотеза. След проведеното изследване и получените резултати, може да се твърди, че половите различия оказват статистически значими влияния върху психологическите представи за време и смисъл на живота в юношеска възраст.

Втората хипотеза не се потвърждава.

Допускането за по-високи резултати за балансирана времева перспектива от страна на студентите не се потвърждава. Резултатите от проведеното емпирично изследване показаха, че учениците имат по-високи нива на балансирана времева ориентация от студентите. Студентите демонстрираха драстично по-ниски нива на *„бъдеща времева перспектива“* от учениците. А *„бъдеща времева перспектива“* е основна за формирането на баланса в психологическото отношение към времето.

Що се отнася до предположението, че студентите ще покажат по-високи нива на наличие на пълноценен смислен живот, също не се потвърди. Резултатите са категорични, че най-високи нива на наличие на пълноценен смислен живот имат мъжете ученици. С това може да се обобщи, че получените резултати от проведеното изследване не дават основание за потвърждаване на втората хипотеза, въпреки че съществуват възрастови различия във времевата ориентация и смисъла на живота в юношество.

Третата хипотеза изцяло се потвърждава.

Допускането, че по-високите нива на *„бъдеща времева перспектива“* водят до по-високо наличие на пълноценен смислен живот, се потвърждава. От резултатите на проведеното изследване се установи, че учениците, демонстрирали по-високи нива на бъдеща ориентация са и с по-високи нива на наличие на пълноценен смислен живот. И във възрастов, и в полов план, учениците мъже доказват чрез дадените отговори по трите въпросника, използвани в емпиричното изследване, че съществува взаимовръзка между *„балансираната времева перспектива“* и наличието на пълноценен смислен живот, което е сигурно потвърждение на третата хипотеза на настоящия дисертационен труд.

Приноси на дисертационния труд

Научно-приложни приноси на настоящия дисертационен труд:

- Валидизирана и адаптирана българска версия на инструмент за измерване на времевата перспектива на Филип Зимбардо.
- Валидизирана и адаптирана българска версия на инструмент за измерване смисъла на живота на Майкъл Стегер
- Валидизирана и адаптирана българска версия на инструмент за измерване на смисъл (цел) в живота – юношеска форма на Робърт Хътцел.
- Емпирично са установени психологическите представи за време и нивата на смисъл на живота в юношеска възраст.
- Емпирично са установени промените, настъпващи в операционализацията на двата конструкта от юношите, намиращи се в две различни институции – училище и висше учебно заведение.

Теоретико-аналитични приноси на дисертационния труд

- Направен е обстоен и целенасочен теоретичен обзор на теории, свързани с времевата перспектива и смисъла на живота.
- Очертани са основните компоненти, участващи в изграждането на времевата перспектива и смисъла на живота.
- Очертано е развитието на двата конструкта в периода на юношеството.
- Представен е систематизиран теоретичен обзор на основните емпирични инструменти, използвани за изследване на времева перспектива и смисъл на живота.

Литература

1. Енциклопедия по психология. (2008). „Наука и изкуство“, София.
2. Франкъл, В. (2013). Човекът в търсене на смисъл. ИК „Хермес“ ISBN 978-954-26-1186-8
3. Baumeister, R. F. (1991). Meanings of Life. New York: Guilford
4. Buhl, M., Linder, D., (2009) Time perspectives in adolescence: measurement, profiles and links with personality characteristics and scholastic experience. *Diskurs Kindheits und Jugendforschung*, 4, 2, 197 – 216.
5. Cottle, T. J. (1967) The Circles Test: An Investigation of Perceptions of Temporal Relatedness and Dominance. *Journal of Projective Techniques & Personality Assessment*, 31, 58 – 71
6. Damon, W. (2008). The path to purpose: Helping children find their calling in life. New York: Free Press.
7. Damon, W., J. Menon, K. C. Bronk (2003) The Development of Purpose During Adolescence. *Applied Developmental Science*, Vol. 7, No 3, 119 – 128
8. Emmons, R. (1999). The Psychology of Ultimate Concerns: Motivation and Spirituality in Personality. New York: Guilford.
9. Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: Norton.
10. Fraisse, P. (1963). The Psychology of Time. Under the editorship of Gardner Murphy. Harper & Row, Publishers, NY.
11. Jeffries, L. L. (1995). Adolescence and Meaning in Life (Doctoral dissertation, University of Houston, 1995). Dissertation Abstracts International, 56, O8B 4634.
12. Lewin, K. (1942). Time Perspective and Morale. In K. Lewin (Ed.), *Resolving social conflicts and field theory in social science* Washington, DC: *American Psychological Association*. 80 – 93
13. Loevinger, J. (1976). Ego Development: Conceptions and Theories. San Francisco: Jossey-Bass
14. Marcia, J. E. (1980). Identity in Adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of Adolescent Psychology*. New York: Wiley. 159 – 187.
15. Mello, Z. R., Worrell, F. C. (2015). The Past, the Present, and the Future: A Conceptual Model of Time Perspective in Adolescence. *Time Perspective Theory; Review, Research and Application, Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. In M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek (Eds). Springer International Publishing, 115 – 129.
16. Mello, Z. R., Finan, L. J., Worrell, F. C., (2013) Introducing an Instrument to Assess Time Orientation and Time Relation in Adolescents. *Journal of Adolescence*, 36, 551 – 563

17. Recker, G., Peacock, E., & Wong, P. (1987). Meaning and purpose in life and well-being: A life-span perspective. *Journal of Gerontology*, 42, 44 – 49.
18. Steger, M.F., Oishi, S., & Kashdan, T.B. (2009). Meaning in life across the lifespan: Levels and correlates of meaning in life from adolescence to older adulthood. *Journal of Positive Psychology*, 4(1), 43 – 52.
19. Wallace, M., Rabin, A. (1960) Temporal Experience. *Psychology Bulletin*, 57, 213 – 236
20. Wong, P. T. P., Fry, P. S. (1998). The Human Quest for Meaning. *A Handbook of Psychological Research and Clinical Applications*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. ISBN 0-8058-2503-7
21. Worrell, F.C., Mello, Z.R., Buhl, M. (2011). Introducing the English and German versions of the adolescent time attitude scale (ATAS), Assessment, [online]
http://www.uccs.edu/Documents/zmello/ATI_070912.pdf (последно посетен на 19.04.2015 г. в 16:20 ч.)
22. Zimbardo, P. G., Boyd, J. N. (2008). The Time Paradox: The New Psychology of Time That Will Change Your Life. N. Y. Free Press
23. Zimbardo, P. G., Boyd, J. N. (1999). Putting time in a perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 77, 1271 – 1288.

Списък с публикации, свързани с темата на дисертационния труд

1. *Ангелова, В.* (2017) Начална адаптация и стандартизация за приложение в български условия на тест за измерване на смисъла на живота в юношеска възраст на Майкъл СTEGER (The Meaning in Life Questionnaire, Michael Steger, 2006) // *Благополучие и личност*. УИ „Паисий Хилендарски“, научноизследователски проект МУ15-ПФ-006/23.04.2015 (под печат)
2. *Карова, И., Ангелова, В.* (2016) Времева перспектива и хедонистично благополучие в ранна зрялост. // *Докторантски изследвания*, бр. 3. УИ „Паисий Хилендарски“ (под печат)
3. *Ангелова, В.* (2016) Развитието на смисъл и времева перспектива през юношеството // *Смисъл и психично благополучие в развитието*. УИ „Паисий Хилендарски“, научноизследователски проект МУ15-ПФ-006/23.04.2015, 32 – 51. ISBN 978-619-202-146-7
4. *Ангелова, В.* (2015) Взаимовръзка между позитивна психология, логотерапия и балансирана времева перспектива // *Докторантски изследвания*, бр. 2. УИ „Паисий Хилендарски“, 114-123 ISSN 2367-7309
5. *Кеворкян, В.* (2015) Времева перспектива // *Психология и общество*. Международна конференция, Пловдив. УИ „Паисий Хилендарски“, 339 – 346. ISBN 978-954-423-991-6
6. *Kevorkyan, V.* (2015) Meaning of Life in Adolescence. // *Social Competences, Creativity and Wellbeing*. Interdisciplinary Symposium, Plovdiv. Plovdiv University Press. 272 – 278. ISBN 978-619-202-023-1
7. *Кеворкян, В.* (2013) Времева перспектива в ранна зрелост. // *Образование, подходи, технологии*. Студентски научен форум. УИ „Паисий Хилендарски“. 207 – 213. ISBN 978-954-423-897-1

